

Стан і перспективи подальшого розвитку відносин власності на землю в Україні

Національний університет «Острозька академія», Топішко І.І.,
Національний університет імені Івана Франка Топішко О.І.
lena_topic@rambler.ru

Незважаючи на сприятливу кон'юнктуру світового продовольчого ринку і вжиті в останні роки заходи, що спрямовані на підтримку сільськогосподарського виробництва, суттєвих позитивних зрушень у функціонуванні АПК України не відбулося. Має місце ситуація, коли потреби населення у продовольстві забезпечуються на рівні, що значно нижчий за рівень науково обґрунтованих, раціональних норм споживання і в той же час ресурсний потенціал використовується далеко не на повну потужність. Разом з тим, стрімко зростає імпорт продуктів харчування, причому далеко не екзотичних. «Імпорт картоплі, капусти, цибулі, моркви, помідорів і огірків за останні 5 років збільшився у 18,5 рази, досягнувши в 2010 р. 190 тис.т.» [1]. Особливо несприятливою є ситуація в тваринництві. Поголів'я великої рогатої худоби зменшилося з 26 млн. голів в кінці 80-х років до 4,8 млн. на кінець 2010 р., тобто майже у 5,5 разів. Навіть в 1915 році, при значно меншій чисельності населення, воно було вдвічі більшим. Наслідком здійсненого в 90-х роках паювання (приватизації) майна колишніх колгоспів і радгоспів стало руйнування потужної матеріально-технічної бази, занепад виробничої і соціальної інфраструктури села. Не кращим чином впливали на стан сільськогосподарського виробництва цінова, кредитна, митна і т.д. політика. Але найбільш руйнівний вплив як на економіку в цілому, так і АПК мало утвердження глибоко хибної моделі соціально-економічного розвитку, що базується на принципах теоретичної концепції монетаризму і зорієнтована на становлення «дикого капіталізму». «Мы с вами должны внедрить, впихнуть, втолкнуть капитализм в сельское хозяйство Украины, — говорил я министрам по сельскому хозяйству», — зазначає Л.Д. Кучма [2, с. 397]. Очевидно, що вирішити таке завдання без докорінної перебудови відносин землеволодіння і землекористування було неможливо.

Реформування земельних відносин розпочалося ще на початку 90-х років і здійснювалося експромтом, не на основі Конституції і законів, а на основі підзаконних актів (Указів Президента). Відповідно до цих документів земля сільськогосподарського призначення була розпайована і встановлювалось, що право приватної власності на земельну частку (пай) є об'єктом купівлі-продажу, дарування, міни, успадкування та застави. Ці положення суперечили і продовжують суперечити Конституції України, в якій зафіксовано наступне: «Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України... є об'єктами права власності Українського народу... Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону» [3]. Отже,

якщо земля є власністю всього українського народу, то вона аж ніяк не може бути набутою у власність окремих громадян. Якщо ж окремі громадяни мають право приватної власності на землю, як і юридичні особи, то вона вже за визначенням не може бути власністю всього народу. Земля за таких обставин може бути надбанням всього народу, надбанням, що знаходиться у власності окремих груп людей, але аж ніяк не об'єктом права власності всього народу.

Розпаювання землі відбулося таким чином, що далеко не всі трудівники, які мали безпосереднє відношення до праці в агропромисловому комплексі, були залучені до цього процесу. Це стосується працівників соціальної сфери, систем «Сільгосптехніки», «Сільгоспхімії», «Міжколгоспбуду», органів управління АПК тощо. Виключеними з цього процесу виявились працівники учгоспів, племінних та насінневих господарств, машиновипробувувальних станцій та інших спеціалізованих державних сільськогосподарських підприємств. Окрім того, величина земельних паїв виявилась суттєво різною, причому не тільки в регіональному розрізі, а навіть у межах одних і тих же сіл (там, де в селах було по декілька селянських спілок).

Більша частина власників земельних паїв як працездатного, так і пенсійного віку здає свої паї в оренду. Так, в 2009 р. власники земельних паїв здавали в оренду 17,5 млн.га землі на суму 4,5 млрд.грн. Отже, з одного га землі земельні власники отримують лише 257 грн (біля \$35). Водночас орендарі, — за розрахунками міністра аграрної політики М. Присяжнюка, — отримували з кожного гектара 53 тис. грн. [4]. Ці цифри більш ніж наглядно вказують на те, що на сьогодні реальну економічну владу мають не формальні власники і тим більше не працівники, а господарські формування, в основному крупні, які використовують орендовану у селян за мізерну плату землю.

Земельна реформа в тому варіанті, як вона здійснювалась, обумовила в процесах утворення і функціонування господарських структур на селі двох крайнощів, які з кожним роком проявляються все чіткіше. Жодна з цих крайнощів не є економічно доцільною та ефективною, як і соціально сприйнятливою. З однієї сторони, утворилася і поки-що функціонує велика кількість дрібних, карликових, низькотоварних господарств. Це колишні особисті підсобні господарства (в багатьох випадках дещо розширені), напівфермерські і дрібні фермерські господарства. За даними офіційної статистики кількість господарств з площею сільськогосподарських угідь до 5 га становить понад 6000. Такі господарства за визначенням не можуть бути високопродуктивними, високоефективними і високодохідними. В тому числі і з точки зору використання трудових та земельних ресурсів.

З іншого боку, сьогодні відбувається інтенсивний процес формування надпотужних господарських формувань (агрохолдингів), які мають в розпорядженні і користуванні десятки, а деякі з них і сотні тисяч гектарів землі. Серед них є немало зарубіжних ТНК, або ж формувань з іноземним капіталом. Ці структури сьогодні здійснюють активну фактичну скупівлю земельних паїв, розраховуючи в майбутньому отримати поряд з правами розпорядження і користування також право володіння землею сільськогосподарського призначення. Вони зорієнтовані, як правило, на монокультуру, експорт

непереробленої сировини, а отже нездатні забезпечити повну і ефективну зайнятість сільського населення і збалансований розвиток самого сільського господарства.

Процеси, що сьогодні відбуваються в українському аграрному секторі разюче подібні до тих процесів, що мали місце в часи століпінської аграрної реформи століття назад. Тоді Україна була житницею Європи, експортувала велику кількість збіжжя. Житницею, але при зубожілому і голодному та напівголодному власному населенні і звичайно ж з надприбутками великих землевласників. Різниця лише в тому, що тоді головними експортними товарами були зернові, а сьогодні неухильно і стрімко це місце займають технічні культури, насамперед соняшник і ріпак, призначений для виробництва на території західних країн біопалива.

На даний час суперечності в сфері земельних відносин суттєво загострилися, а подекуди вони вже набувають форми непримиренного антагонізму. Це пов'язано, насамперед, із питаннями, що стосуються подальшого продовження або ж зняття мораторію на купівлю-продаж землі, введення її в повноцінний ринковий обіг як товару, об'єкту купівлі-продажу. Навкруг даної проблематики останнім часом пошвавилися теоретичні дискусії і загострилася ідеологічна та політична боротьба. Прибічники зняття мораторію продовжують наполягати на тому, що саме це створить необхідні і достатні передумови для широкого залучення кредитів банків під заставу землі та, відповідно, інвестиції у цю сферу, що дасть можливість вивести аграрний сектор із затяжної кризи. Прихильники ж продовження мораторію не без підстав вказують на те, що такий захід при нинішньому стані ринкової інфраструктури та законодавчого забезпечення призведе до формування дикого земельного базару, а не цивілізованого ринку землі. Залежно від характеру прийнятих в найближчому майбутньому політичних рішень, а вони без перебільшення можуть виявитися доленосними для держави і народу, можливі наступні сценарії розвитку соціально-економічних процесів:

1. Мораторій на купівлю-продаж землі зберігається і надалі на невизначений чи визначений термін. Тоді збережеться і розшириться тіньовий ринок землі. Та частина власників земельних паїв, що зорієнтована на їх продаж не зможе в повній мірі скористатися наявними у них формальними правами і реалізувати в повній мірі свої інтереси. Разом з тим продовжиться і розшириться концентрація прав розпорядження і користування землею у великих аграрних холдингів. Деградація села і галузі продовжиться і призведе до масштабних соціально-політичних потрясінь.

2. Мораторій на купівлю-продаж знімається і земля вводиться в ринковий обіг. За таких обставин відбудеться неминуче і стрімке обезземелення селянства. Земля концентруватиметься у великих новітніх латифундистів, а селяни перетворяться на повних і повністю економічно безправних «пролетарів». Відбудеться зрощування крупного капіталу, насамперед фінансового, з крупною земельною власністю. Якщо враховувати, що крупний фінансовий капітал сьогодні вже зрощений з владою, та стає зрозумілим, що така концентрація економічної і політичної влади нічого позитивного країні і

народу не принесе. До того ж, існують більш ніж реальні ризики і небезпека того, що значна, а то й переважаюча частина українських чорноземів опиниться у власності іноземного капіталу, перш за все фінансового. (Вже на сьогодні частка іноземного капіталу в банківському секторі України складає дві третини). Як небезпідставно зазначає Л.Д. Кучма, «стає очевидно, що боротьба іноземних країн за українські землі розпочалася» [5, с.422]. В ході цієї боротьби Україна може втратити своє найбільше національне надбання і врешті-решт перетвориться на територію, на якій хазяїнуватимуть іноземні ТНК.

3. Найбільш оптимальним варіантом земельного реформування, як на наш погляд, було б зведення його до формули: Земля — загальнонародна (державна) власність, а форми землекористування і господарювання різноманітні, в т.ч. і приватні. Іншими словами, в ринковий обіг потрібно вводити право користування (оренди), а не право володіння. Це створило б всі необхідні і достатні передумови для конкуренції, залучення інвестицій і динамічного розвитку аграрного сектора і унеможливило б обезземелення селян і концентрацію земельної власності у обмеженого кола осіб. Земельна рента в такому випадку привласнювалась би державою і використовувалась би на задоволення загальносупільних потреб, а не на забезпечення жирування обмеженого кола приватних осіб.

Але за такого сценарію виникає ключова проблема: яким чином, за допомогою яких механізмів можливо здійснити перехід до державної форми власності на землю сільськогосподарського призначення. Очевидно, що нова націоналізація є несприйнятливою з ідеологічних, політичних і соціальних мотивів. Вона б ущемила інтереси значних соціальних прошарків, викликала б їх опір і несприйняття такого підходу, що призвело б, як мінімум, до зростання соціальної напруги. Тому більш сприйнятливим видається варіант вирішення проблеми, що зводиться до поступовості, поетапності та системності трансформації відносин власності на землю. На парламентських слуханнях, що відбулися 23 березня 2011 р. чи не домінуючою була позиція, що зводиться до наступного алгоритму подальшого реформування земельних відносин. Мораторій на продаж земельних паїв необхідно зняти, але право купівлі надати виключно державі через спеціально створений земельний банк. Таким чином, значна частина селян, що є на сьогодні формальними власниками паїв, могла б при бажанні їх продати і тим самим реалізувати своє право власника та отримати певний дохід. Держава ж отримала б можливість поступово концентрувати у своїй власності землю і надавати її в оренду господарюючим суб'єктам на конкурентних умовах. Частина отримуваної державою орендної плати і була б фінансовим джерелом для викупу паїв у селян. На старті цього процесу в якості фінансового джерела доцільно було б використовувати орендну плату за землю, що сьогодні безоплатно використовується господарськими структурами (це земля померлих власників земельних паїв, на яку не заявлено права спадщини). На сьогодні таких земель знаходиться у використанні господарюючих суб'єктів біля 1,5 млн. га і держава немає з них ніякого зиску.

Список використаних джерел

1. Пальчун А. Эра генной зоны // Еженедельник 2000, 11.03.2011
2. Кучма Л. Д. После майдана. Записки президента 2005-2006. – К.: Диалог: Политика, история, наука, экономика, 2007. — 688 с.
3. Конституція України // www.rada.gov.ua
4. Присяжнюк Н. Уборочную и посевную исключаем из разряда подвигов // Еженедельник 2000, 23.04.2010
5. Кучма Л. Зламале десятиліття. - К. : Інформаційні системи, 2010. - 559 с.